

GONDOLATOK A TÁRSADALMI TUDATRÓL

MAYER GYULA

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonya minden társadalmi elmélet alapvető kérdése. Az anyag és tudat viszonya — mint általános — a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyában mint különösen jelentkezik.

Jelen tanulmány főképpen a társadalmi tudatra vonatkozó megállapításokat foglalja össze, s a társadalmi lét kérdéseit csak olyan mértékben érinti, amennyiben a társadalmi eszmék fogalmának, eredetének, szerepének megértéséhez feltétlenül szükségesek.

„A történelem egész eddigi szemlélete azon az elképzelésen alapult, hogy minden történelmi változás végső okai az emberek változó eszméiben keresendők, és hogy minden történelmi változás közül viszont a politikai változások a legfontosabbak, ezek uralkodnak az egész történelemben. De azt a kérdést, hogy honnan erednek az emberek eszméi és melyek a politikai változások hajtóerői, nem vetették fel.” (1.)

Az idealista filozófusok szerint a társadalom eszméi, nézetei szellemi eredetűek s fejlődésük valamiféle „abszolút eszme” vagy „világszellem” önfejlődése; az eszmék önálló életet élnek, s a társadalmi tudatot kizárólag az eszmék világában lehet vizsgálni és megérteni. Az eszmék független világa, a „szellem” önálló története minden történelmi esemény alapja, az a misztikus erő, amely meghatározza a népek sorát.” A történelem semmit sem tesz — vallja Engels —, nincs roppant gazdagsága, nem vív harcokat! Ellenkezőleg, az ember, a valóságos eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a történelem az, amely az embert eszközül használja fel a maga — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége.” (2.)

A nyíltan idealista történetfilozófiaiak mellett harmadikutas nézetek is megfogalmazódtak, amelyek szerint a társadalom anyagi és szellemi élete egymástól független, egymással párhuzamosan fejlődik, közöttük legfőbb két egyenlő tényező kölcsönhatása figyelhető meg. „Ma minden adott jelenség úgy tűnik — írja Picon — mint egy eredeti struktúra, különleges totalitás, amelyet nem lehet visszavezetni alaptényezőinek kombinációjára és amely, mint ilyen, saját törvényeitől függ... A szellem, amely a tudatot szemléli, úgy vélem, legalábbis egyenlő vele, hiszen még ki is fürkészi a gépezetét, azon túl is, amit az megmutat, és ha terjedelemben nem is múlja felül, legalább felér vele.” (3.)

A történelmi materializmus a nyílt és a burkolt idealista nézetekkel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy a társadalmi tudat feltétele a társadalmi lét, s ez a tudat tartalmát és fejlődését is meghatározza. „Mint ahogy az emberi megismerés — írja Lenin — a tőle független létező természetet, vagyis a fejlődő anyagot tükrözi, éppúgy az ember társadalmi megismerése — azaz a különböző filozófiai, vallási, politikai, stb. nézetek és tanítások — a társadalom gazdasági szerkezetét tükrözi.” (4.)

A társadalmi eszmék, tanítások fejlődésének oka nem önmagukban az eszmékben van, hanem a tőlük független társadalmi létben. A társadalmi tudat fejlődésének vizsgálatához a társadalmi létből kell kiindulni, ott kell keresni a magyarázatot a társadalmi tudat változásaira. Ahogyan az anyag megelőzi a tudatot és a tudat nem létezhet anyagi hordozók nélkül, a társadalmi tudat sem létezik anyagi tényezők, a társadalom anyagi, termelési folyamatai nélkül.

A társadalmi lét meghatározó szerepe

Ahhoz, hogy az emberek filozofáljanak, tudományos kutatásokat végezzenek, művészi alkotásokat hozzanak létre, egyáltalán a szellemi munka alapjaként mindezenelőtt termelni kell, mert anyagi javak nélkül társadalmi tudat nem létezik, sőt maga a gondolkodó ember sem létezik. A szellemi kultúra mindig feltételezi a társadalom anyagi kultúráját, az anyagi életviszonyok valamiféle rendszerét. „Az eszmék, a gondolatok — írja Szecsődi — illetőleg a gondolatrendszerek kialakulása az emberek anyagi tevékenységén alapul, szinte beleszövődik abba. A társadalom mintegy megtermeli eszméit azáltal, hogy az emberekben tudatosul létük, tudatosulnak valóságos életfolyamataik.” (5.)

Az anyag elsődlegessége a tudattal szemben azt jelenti, hogy a tudat keletkezése az anyagi formák fejlődésének meghatározott fokához van kötve. Csak az anyag magasrendűen szerveződött formájának, az emberi agynak a kialakulása tette lehetővé a tudat megjelenését. A társadalmi tudat területén ez azt jelenti, hogy a társadalom anyagi életének meghatározott fejlődési fokain jöhetnek és jönnek létre a társadalmi tudat különböző formái. Az egyes tudatformák létrejötte, a művészet, az erkölcs, a tudomány, stb. kialakulása mindig szoros kapcsolatban állt a társadalmi gyakorlattal, annak szükségletei hívták életre őket. Ahogy Engels is hangsúlyozta: „Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, akkor ez jobban előrelendíti a tudományt, mint tíz egyetem.” (6.)

A társadalmi tudatot az hozta létre, hogy az emberek azonos szemszögből néztek és vették észre a valóság törvényszerűen megismétlődő, közös, lényeges vonásait, attól a szükséglettől indítva, hogy életük fenntartásához azonos módon kell reagálniuk ezekre. Az emberek gondolkodásában annak következtében jöttek létre közös, általános vonások, mert létükben, anyagi viszonyaikban is közös sajátosságok, lényeges, közös mozzanatok keletkeztek. A társadalom anyagi teremtésének bővülésével szaporodott az e bővülést tükröző tudatformák száma. Az erkölcs, a művészet, a vallás után kialakult a természeti és a társadalmi jelenségeket, kapcsolatokat a valóságnak megfelelően, fogalmakban tükröző tudatforma: a tudomány. Az osztálytársadalom kialakulása — mint anyagi folyamat — szükségszerűen hozta létre a politikai és a jogi tudatformákat, mert ezekre az uralokdó osztálynak — elsősorban anyagi érdekeinél fogva — szüksége volt. „A társadalmi együttélés formái — írja Labriola —, amelyek a különféleképpen kialakult együttműködésnek egyfelől feltételei és eszközei, másfelől termékei, alkotják — túl azon, amit a voltaképpeni természet nyújt nekünk — belső alakulásunk anyagát és ösztönzőit. Ebből fakadnak azok a másodlagos, származékos és összetett szokások, amelyek folytán, testi alkattunk korlátain túllépve, saját énünket egy mi részének érezzük, ami konkrétan azt jelenti, hogy egy életforma szokás, intézmény, állam, egyház, haza, történelmi hagyomány részének. A gyakorlati társulásnak e kölcsönös viszonyaiban, amelyek az egyéneket összekapcsolják, van a gyökere és az objektív, prózai alapja a közszellem, a társadalmi psziché, a néprajzi tudat stb. különböző ideológiai képzeiteinek.” (7.)

S éppen ezek a tudati és pszichikai formák alkotják a társadalom-tudatát, amely minden egyén szemében úgy jelenik meg, mint valamiféle valóság, amelynek viszonylagos önállósága van. Az egyén mint valami „hatalmas gyűjtőtartályból” meríti belőle ismereteit, hiszen ez a képzetek és nézetek történetileg kialakult összessége, amelyet a tudomány, a művészet, az irodalom, stb. a nyelv segítségével kiégyesít és rögzít. „A társadalmi tudat mindig jóval gazdagabb, mint akár valamennyi élő ember együttes tudása. De mivel a társadalomnak nincs egyéni agyveleje, egyénektől elszakított tudata sem lehet... S ebben az értelemben a társadalmi tudat ugyanúgy valóság, mint az egyéni tudat, bár meg vannak a maga specifikus vonásai. A gondolkodás tartalma és formái elsősorban a nyelvben öltönek testet és abban rakódnak le. A nyelv minden eddigi emberi nemzedék tapasztalatát konzerválta.” (8.)

Az így értelmezett társadalmi tudat is csak úgy képzelhető el, mint a társadalom anyagi valóságának tükröződése. Mint LABRIOLA fejtegeti: „...nincsen olyan történeti tény, amelynek eredete ne nyúlna vissza az alapját képező gazdasági szerkezet feltételeire, és nincsen olyan történeti tény, amelyet ne előznének meg, ne kísérnének és ne követnének a tudat meghatározott formái, legyen ez a tudat babonás vagy kísérletező, naív vagy reflexív, érett vagy következtelen, impulzív vagy fegyelmezett, képzeleten alapuló vagy gondolkodó... A megfontolt szándékok, a politikai célkitűzések, a tudományok, a jogrendszerek és így tovább, ahelyett, hogy a történelem magyarázatának eszközei lennének, maguk szorúlnak magyarázatra, mert meghatározott feltételekből és helyzetekből erednek. De ez nem jelenti azt, hogy pusztán látszólagosak, hogy mindez csak szappanbuborék. Az a tény, hogy ezek a dolgok másból alakultak ki és származnak, nem jelenti, hogy nem valóságos dolgok. Ez olyannyira igaz, hogy a nem tudományos tudat és a még csak kialakulóban levő tudományos tudat századokot át egyedül őket tartotta valóban létezőknek” (9.)

A társadalmi tudat elsődlegesen a társadalmi munkafolyamatban keletkezik és funkcionál. „Az emberek gondolkodása, a képzetalkotás, az emberek szellemi érintkezése itt még anyagi magatartásuk közvetlen folyományaként jelenik meg. A szellemi termelésre, ahogyan az egy nép politikájának, törvényeinek, erkölcsének, vallásának, metafizikájának stb. nyelvében testet ölt, ugyanez áll. Az emberek termelik képzeleteiket, eszméiket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket termelőerőik és az azoknak megfelelő érintkezés egy meghatározott fejlettsége, fel egészen a legtagabb érintkezési alakulatokig, feltételezi.” (10.)

Ezeknek az érintkezési formáknak, viszonyoknak az eltérő mozzanatai különböző módon és mértékben hatnak az emberek gondolkodására és viselkedésére. Meghatározott oldalai bizonyos embercsoportoknál meghatározott reakciókat és cselekvéseket váltanak ki, más oldalak viszont megsemmisítenek vagy gátolnak bizonyos cselekvéseket. Szociológiai kutatások kimutatták, hogy ugyanolyan vagy hasonló anyagi körülmények a különböző egyéneknél eltérő reakciók, hangulatok és cselekvések forrásai lehetnek, amelyekre a legkülönbözőbb tényezők hatnak. Az anyagi viszonyokon kívül többek közt az általános kulturális, politikai, ideológiai légkör is hat az emberek tudatának alakulására. „A külső körülmények egyéges, általános keretet alkotnak, amelyben eltérő nézetek és viselkedések lehetnek, s az a tétel, hogy a lét határozza meg a tudatot, nem jelenti, hogy az emberek nézetei és cselekedetei olyanok, amilyenek az életkörülményeik.” (11.)

Annak a marxista tételnek a vulgarizálása ellen, hogy az ember a körülmények terméke, már maguk a klasszikusok is felléptek: „Az a materialista tanítás, hogy az ember a körülmények és a nevelés eredménye, megfelelkezik arról, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg és a nevelőt magát is nevelni kell. A körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegvalósulásnak egybe-

esését csak mint forradalmi gyakorlatot lehet felfogni és racionálisan megérteni.” (12.) Itt a fő dolog a forradalmi gyakorlat és nem egyszerűen a külső körülmények hatása. Hiszen a körülmények csak az emberek gyakorlati tevékenységén keresztül hatnak. E tevékenység révén az ember akár akaratlanul is hat cselekedeteivel a külső körülményekre. Hozzájárul bizonyos viszonyok megteremtéséhez, átalakításához vagy megsemmisítéséhez. Mert az ember szükségszerűen társadalmi lény, s míg a „természetben — amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az ember visszahatását a természetre — csupa tudattalan, vak hatóerő hat egymásra, a társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, meghatározott célokra törő ember: semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül.” (13.) Csakhogy egy—egy konkrét társadalomban is sokféle cél, szándék érvényesül, amelyek egymást keresztezik, akadályozzák vagy segítik. Ahogyan ENGELS Starkenburgban írott levelében kifejtette: „...az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon mégis a gazdaságiak a döntőek — bármennyire befolyásolja is őket a többi, politikai és ideológiai viszony.” (14.)

Az ideológiai viszonyok, az emberek mindenféle értelmi és érzelmi mozzanata valamilyen módon a társadalmi valósághoz kapcsolódnak. „Az eszmék nem az égből hullanak — vallja LABRIOLA —, sőt, mint az emberi tevékenység minden terméke, adott körülmények között alakulnak ki, pontosan akkor, amikor megérett rá az idő, meghatározott szükségletek hatására s e szükségletek kielégítésére irányuló ismételt kísérletek nyomán, olyan bizonyító eszközök felfedezése révén, amelyek mintegy létrehozásuk és kidolgozásuk szerszámai. Az eszmék is feltételezik a társadalmi feltételek talaját, s megvan a maguk technikája: s a gondolat is a munka egyik formája. Ha akár az eszméket, akár a gondolatot megfosztjuk saját keletkezésük és fejlődésük feltételeitől és környezetétől, eltorzítjuk természetüket és jelentésüket.” (15.)

A társadalmi tudatban megjelenő új tudatformák, új eszmék azt mutatják, hogy valami új jött létre a társadalom anyagi viszonyaiban. „Az ébredező felismerése annak, hogy a fennálló társadalmi berendezések ésszerűtlenek és igazságtalanok hogy észből értelmetlenség, jólétből csapás lett, csak jele annak, hogy a termelés, módszerekben és csereformákban teljes csendben olyan változások mentek végbe, amelyekkel a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem illik össze többé. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a felfedett visszasságok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell — többé kevésbé fejletten — meglenniök. Ezeket az eszközöket nem a fejből megtalálni kell, hanem a fej segítségével felfedezni a termelés meglévő tényeiben.” (16.) Mindebből következik, hogy az anyagi-társadalmi viszonyok és kapcsolatok fejlődése valamilyen formában a tudati tényezők fejlődését eredményezi.” A marxista elképzelésnek megfelelően — írja Jankowski — a társadalmi tudat megváltozásának elengedhetetlen feltétele a társadalom életében a gazdasági viszonyok megváltozása. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalom anyagi viszonyaiban bekövetkezett változások automatikusan, tudatos és célszerű ideológiai-nevelői tevékenység nélkül idéznének elő változásokat az emberek világnézetében és erkölcsében.” (17.)

Az automatikus tudatfejlődés, a sematikus, fizikai értelemben vett tükröződés ellen, a marxista ismeretelmélet vulgarizálása ellen annakidején ENGELS is fellépett, amikor hangsúlyozta: „Mindnyájan ugyanis elsősorban azt tartottuk, azt kellett is tartanunk a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi, és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket levezessük az alapvető gazdasági

tényekből. Eközben a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: azt, hogy hogyan, milyen úton-módon jönnek létre ezek a képzetek stb. Ez aztán ellenfeleinknek megadta a kívánt alkalmat a félreértésekre, illetve torzításokra.” (18.)

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága

A történelmi materializmus a társadalmi tudatot úgy tekinti, mint a sokoldalú társadalmi lét bonyolult tükröződését. Ez a tükröződés a társadalom gazdasági politikai és kulturális életének összetett folyamatain keresztül megy végbe. Mint ENGELS kifejtette: „A materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon meghatározó mozzanat a való élet termelése és újratermelése. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk soha. Ha pedig úgy forgatja ezt ki valaki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó, akkor ezt a tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja.

A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különféle mozzanatai — az osztályharc politikai formái és eredményei — a jogi formák, s aztán még ezeknek a valóságos harcoknak a résztvevői agyában való visszatükröződései, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezeknek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé, mindezek szintén hatást gyakorolnak a történelmi harcok menetére is, elsősorban ezek formáját, sok esetben meghatározzák.” (19.) Az anyagi viszonyok alapvetőek, de nem egyedüli, nem kizárólagos tényezők a társadalmi tudat kialakításában és fejlődésében. Az emberek nézeteire az anyagi, a termelési szférán kívüli elemek is hatnak. A társadalom nézetei a múltban keletkezett eszméket is tartalmazzák mint eszmei alapokat, s ezek nemcsak az adott társadalom tudatára hatnak, hanem az anyagi körülmények alakulását is befolyásolják. Ennek elengedhetetlen eszköze a nyelv, amely az emberiség sokévezredes fejlődése során feltárt ismeretek megőrzésének, rögzítésének és továbbadásának eszköze. „A nyelv segítette elő azt, hogy a szellemi tevékenység viszonylag önálló emberi tevékenységgé váljék, ami a világ alkotó átalakításának szubjektív előfeltétele volt ... lehetővé tette az emberek számára, hogy megszervezzék a közös termelést, társas alapon építsék fel életüket, összehangolják cselekedeteiket, ... elősegítette és ma is elősegíti, hogy az egyes ember tapasztalatai szüntelenül gazdagodjanak az egész kollektíva tapasztalatai alapján... A beszédnek mérhetetlen szerepe volt a szerzett ismeretek megőrzésében és elterjesztésében, s egyben a beszéd azt is biztosította, hogy az emberi gondolat értékes vívmányai nemzedékről nemzedékre szálljanak és halhatatlanná legyenek.” (20.)

De éppen ez a megőrző szerep adott lehetőséget arra, hogy az egyes társadalmi korszakokban keletkezett nézetek, eszmék megmaradjanak és hassanak ott is, ahol már egészen más viszonyok uralkodnak, ahol csak bonyolult áttételeken át kapcsolódnak az anyagi valósághoz. Az az engelsi megállapítás, hogy a gazdasági szükségszerűség csak végső fokon határozza meg a tudatot, azt is jelenti, hogy az egyes társadalmi tudatformák viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Mindegyik forma végső soron az alap hozza létre: „A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek vissza is hatnak egymásra és a gazdasági alapra. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet az egyedül aktív, az ok, minden más csak passzív okozat. Kölcsönhatás áll fenn a gazdasági szükségszerűség alapján, amely végső fokon mindig érvényesül.” (21.) Ezt az érvényesülést olykor nehéz nyomon követni, kimutatni. Valamely művészi alkotást vagy vallási dogmát például nem lehet közvetlenül a termelési viszonyokkal magyarázni. Keletkezésük megértéséhez figyelembe kell venni az adott kor társadalmi, politikai,

ideológiai viszonyait, a kultúra addigi eredményeit, mindazokat a közvetítő láncszemeket, amelyeken keresztül a termelési viszonyok meghatározó szerepe érvényesül.

Az eszmék, elméletek fejlődésének megvannak a maguk sajátos törvényszerűségei; nem minden esetben és nem teljes részletességgel felelnek meg a valóságos anyagi viszonyoknak. Az objektív valóság sajátos tükrözésével mindegyik tudatforma csak a rá jellemző tartalommal rendelkezik. Egymásra hatva olyan átalakulásokat idézhetnek elő, amelyek az anyagi viszonyokkal nem magyarázhatók meg. A filozófia történetének vizsgálatánál pl. egyetlen országban, egyetlen korszakban sem helyes figyelmen kívül hagyni az adott ország és kor gazdasági és politikai rendszerének, a politikai, a jogi tudatformáknak, az erkölcsnek, a tudománynak, a művészetnek és a vallásnak a filozófiára gyakorolt hatását. Minden történelmi korszak gondolatanyaga abból az eszmei örökségből nő ki, amely közvetlen előzményét képezi. Ez az eszmei hagyaték vagy történelmi alap, amelyhez az új eszmék keletkezésük során közvetlenül kapcsolódnak. Akár a régi nézetek tagadása, akár továbbfejlesztése esetén ebből indulnak ki az adott kor ideológusai. A legkülönbözőbb korszakokban megfogalmazott gondolatok sokaságából válogathatnak a későbbi gondolkodók, de, hogy a felhalmozott eszmei kincsekből mit választanak ki, mit vetnek el és mit hasznosítanak, ez saját koruk, osztályhelyzetük, alapvetően egyéni létviszonyaik milyenségétől függ. Nem véletlenül elevenítették fel pl. Kína mai ideológusai KONFÚCIUS tanítását. Vagy a történelmi drámák szerzői általában úgy választják meg művük korát és témáját, hogy saját koruk problémáira is ráirányítsák a nézők, olvasók figyelmét.

A társadalmi tudat önállósága és önfejlődése viszonylagos. Ez abban is megnyilvánul, hogy mindegyik tudatforma sajátos, belső törvényszerűségei szerint funkcionál és fejlődik. Csupán a társadalmi lét vizsgálata alapján nehezen tudnánk megérteni, hogy a filozófia fejlődésében miért éppen a németek jutottak el a legmesszebbre, s a dialektika értelmezésében HEGEL a legmagasabbra, abban a Németországban, amely a területi és politikai szétdaraboltság, a feudális hagyományok és kötöttségek miatt nem tartozott a kor leghaladóbb társadalmi viszonyokkal rendelkező területei közé. Viszonylagos önfejlődés eredményeként jöhetett létre éppen a klasszikus német filozófiára alapozva a természet és a társadalom objektív fejlődési törvényszerűségeit feltáró és értelmező materialista és dialektikus filozófia: a marxizmus. MARX és ENGELS azonban nemcsak a német filozófiát hasznosították saját elméleti rendszerük kidolgozásához. „Gondolkodásmódjuk, művük alakulása — írja Labriola — nézeteik logikai rendje, tudományos érzékük és filozófiájuk a német kultúra gyümölcse és eredménye volt; de a lényege mindannak, amit gondoltak és kifejtettek, teljes egészében benne rejlik azokban a társadalmi viszonyokban, amelyek életük során, főleg Németországon kívül alakultak ki, nevezetesen annak a nagy gazdasági-politikai forradalomnak a társadalmi viszonyában, amely a XVIII. század második felétől kezdve, főképpen Angliában és Franciaországban alakult ki és fejlődött.” (22.)

MARX és ENGELS minden tekintetben nemzetközi szellem volt. Éppen a nyomorúságos német viszonyokon felülemelkedve, az egyetemes emberi kultúra elsajátításával és feldolgozásával válhattak az elmélet óriásaivá. Ők ismerték fel — sok egyéb mellett —, hogy a gazdasági fejlődés csupán az alapot teremti meg a tudati elemek fejlődéséhez, maga az eszmei fejlődés „olyan feltételek között történik, amelyet az egyes területek írnak elő; a filozófiában pl. úgy, hogy a gazdasági befolyások (amelyek maguk is legtöbbször csak politikai stb. formájukban hatnak) kihatnak a meglevő, az elődöktől hátrahagyott filozófiai anyagra. A gazdaság ott semmit sem teremt újonnan, de meghatározza a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és

továbbfejlesztésének módját, bár ezt is többnyire közvetve teszi, mivel a politikai, jogi, erkölcsi reflexek azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára.” (23.)

A tudatformák közti kapcsolatok alakulása mögött rendszerint ott húzódnak az osztályviszonyok, a társadalom gazdasági szerkezetéből objektíven kialakult tagozódás és e viszonyok határozzák meg a kapcsolatok tartalmát, azt, hogy az örökségül kapott gondolati anyagból mit vetnek el és mit tartanak meg az adott ideológusok. Ezekben az esetekben azonban a gazdasági-anyagi életviszonyok meghatározó jellege nem közvetlenül érvényesül, nem a felszínen jelentkezik, hanem mint az eszmék, elméletek fejlődésének lényegéhez tartozó determináns funkcionál. Minél közelebb áll az adott tudatforma a tükrözött területhez, minél inkább kapcsolódik az emberek közvetlen termelői tevékenységéhez, annál könnyebb felismerni az anyag viszonyok meghatározó szerepét. Viszont „minél távolabb van az a terület, amelyei éppen vizsgálunk, a gazdaságitól és minél közelebb van a tiszta elvont ideológia területéhez, annál inkább azt tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, annál zegzugosabb vonalban halad a fejlődési görbéje. De ha megrajzolja a görbe átlagtengelyét, meglátja, hogy minél hosszabb a szemügyré vett időszak, és minél nagyobb az így tárgyalt terület, ez a tengely annál inkább megközelítően párhuzamosan halad a gazdasági fejlődés tengelyével.” — írta ENGELS H. Starkenburgnak 1894. jan. 25-én. (24.)

A politikai és a jogi tudat pl. sokkal közvetlenebbül kapcsolódik a mindenkori társadalom gazdasági viszonyaihoz, mint a filozófia vagy a vallás. Végső soron azonban még a legelvontabb tudatformák is visszavezethetők — sokszor bonyolult fokozatokon át — az anyagi viszonyokra. Ez azonban nem zárja ki az egyes tudatformák viszonylagos önállóságát és egymásrahatását. A jogi nézetek alakulását mindenkor erősen befolyásolja a politika; az osztálytársadalmakban rendszerint szoros kapcsolat alakul ki az erkölcs és a vallás között, a filozófia mindenkori fejlődésére nagy hatást gyakorolnak az adott korszak más tudatformái.

Az egyes tudatformák között időleges és huzamosabb kapcsolatok is létrejönnek. A kapcsolatok tartósságát a tudatformák tárgyi sajátosságai, a társadalom egyes osztályainak konkrét szükségletei, valamint a tudatformák fejlettségének szintje határozza meg. Szükségszerűen szoros a kapcsolat a társadalom szellemi életének fejlettsége és a filozófia között. A filozófia fejlődéséhez a természettudományok és a társadalomtudományok gazdagodása egyaránt szükséges. Egy-egy új tudományos felfedezés törvényszerűen maga után vonja ennek filozófiai általánosítását, vagyis hozzájárul az adott kor filozófiai gondolkodásának fejlődéséhez. A természettudományon belül párhuzamos fejlődés figyelhető meg a matematika és a fizika között. Ugyancsak tartós kölcsönhatás érvényesül az archeológia és a történettudomány, a biológia és az antropológia között. Időleges és az osztályérdekeket tükröző kapcsolat figyelhető meg a politika, a művészet, az erkölcs és a vallás között a társadalom haladásának különböző szakaszaiban.

A tudatformák közötti kölcsönhatásban valamelyik oldal rendszerint meghatározó szerepet játszik. Az általános alá-, és fölérendeltségi viszony az egyes konkrét társadalmi korszakokban konkrétizálódik. Az ókori Egyiptomban a tengeri hajózás és a Nílus szabályozásának igénye teremtette meg és állította a szellemi élet meghatározó helyére a csillagászatot. A feudalizmus idején a társadalmi viszonyok hierarchikus, öröknek hitt és hirdetett állapota, a termelőerők viszonylagos fejletlensége, az ember természeti és társadalmi kiszolgáltatottsága adott alapot ahhoz, hogy minden tudatforma az égi örökkévalóságot hirdető vallás hatása alatt álljon.

A tőkés viszonyok kibontakozásával, az egész társadalmi élet feletti hatalom megszerzésének eredményeként szükségszerűen került vezető pozícióba a politikai tudatforma. Minden mást — a tudománytól a vallásig — ennek rendelték alá. Művészi babérokra is csak az az alkotó pályázhatott, aki az adott uralkodó személynek vagy osztálynak az ízlése szerint dolgozott.

A munkásmozgalom megerősödésével, különösen a szocialista társadalmi rend megteremtésével a természet és a társadalom törvényszerűségeit egyaránt tükröző tudatforma: a tudomány került domináló helyzetbe. Nem véletlen, hogy a szocializmus útjára lépő országokban a legelső feladatok közé tartozott és tartozik a tömegek tudatának közelítése a tudományos tudathoz. Mint GYEMIDOV megállapította: „A szocialista országok számára a kulturális építés útján felmerülő elsőrendű probléma volt a kapitalizmus súlyos örökségeként megmaradt tömeges írástudatlanság megszüntetése... A szocialista kultúra létrejöttének jellemző sajátossága abban van, hogy kialakulása nemcsak a tudományos, műszaki és alkotó értelmiség megnövekedett vonalán halad, vagyis a kultúra összes szférájában a hivatásos tevékenység vonalán. A szocialista kultúra fejlődésének másik vonala a szocialista társadalom különböző korú és társadalmi rétegbe tartozó lelkes millióinak tömeges népi öntevékeny alkotó munkája.” (25.)

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága abban is megnyilvánul, hogy egyes nézetek és eszmék rendszerint nagyobb életképességről tesznek tanúbizonyságot, mint az őket létrehozó körülmények. Időben tovább őrződnek, léteznek, mintegy elszakadva az őket létrehozó alapoktól; nem szűnnek meg automatikusan az alapok eltűnésével. Hasonló tulajdonságuk, hogy a meghatározott társadalmi viszonyok között kialakult nézetek behatolnak bizonyos hasonlóságot mutató vagy eltérő viszonyokkal rendelkező társadalom tudatába is. Azonkívül, mint ahogyan meghatározott viszonyok megszűnésével nem tűnnek el az általuk léterhozott eszmék, nem jönnek létre új eszmék a kialakuló új viszonyokkal egyidejűleg. Az új viszonyok csak a megfelelő alapot adják az új gondolatok kialakulásához. De ezek önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy az új eszmék a különböző társadalmi rétegek tudatába behatoljanak és ott hatást fejtsenek ki. A társadalmi életviszonyok változását ki kell egészíteni a neveléssel, a szubjektumra ható nézetek, az újat erősítő eszmék propagálásával.

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága magában rejtja a tudat elmaradásának vagy előreszaladásának lehetőségét is. Általában, összességében — éppen másodlagos, tükröző jellegéből következően — a társadalmi tudat elmarad a valóságos anyagi viszonyoktól. Előbb változnak meg a termelés anyagi feltételei, az osztályok, az emberek közötti kapcsolatok, s később jelennek meg az e változásokat tükröző tudatformák. „Ezzel függ össze az ideológusok másik badar elképzelése is; minthogy nem ismerjük el, hogy a történelemben szerepet játszó különböző ideológiai szféráknak önálló történelmi fejlődésük van, azt hiszik, hogy minden történelmi hatássonak az is tagadjuk. Ennek alapja az a vulgáris, nem dialektikus elképzelés, amely az okot és az okozatot mereven ellentétes pólusoknak tekinti, a kölcsönhatást teljesen szem elől téveszti. Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfélekedznek arról, hogy valamely történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, most már reagál, visszahat környezetére, sőt saját okaira is.” — írta ENGELS Franz Mehringhez. (26.)

Minthogy a tudat nem automatikusan és közvetlenül tükrözi a létben bekövetkezett változásokat, hanem közvetve, sok esetben többszörös áttételeken keresztül, fennáll az a lehetőség, hogy egy adott kor társadalmi tudata jelentősen elmaradjon a társadalmi léttől. Különösen olyan esetben, amikor az uralkodó osztály a saját

hatalma megtartása érdekében tudatosan hátráltatja az új tudati elemek kialakulását, terjedését, és a saját, már túlhaladott eszméit akarja mindenáron elfogadtatni a társadalom egészével. Ezek a nézetek tovább élnek a hagyományokban és gyakran az adott osztály letűnte után is hatnak, akadályozzák az új eszmék és nézetek terjedését. Ezek a meggyökeresedett nézetek gátolják a már megváltozott viszonyok megerősödését, a társadalmi lét különböző szféráinak gyorsabb fejlődését. A tudati tényezők ugyanis jelentős mértékben visszahatnak a társadalom életére, és a reakciós elemek a lét és a tudat továbbfejlődését egyaránt megnehezítik.

A társadalmi tudat aktív szerepe

A társadalmi tudat bizonyos elemei nem maradnak el a társadalmi léttől, hanem megelőzik azt. Ezek az elemek szembeszállnak a megcsontosodott viszonyokkal, hatást gyakorolnak az adott társadalom különböző osztályaira és rétegeire, hozzájárulnak az anyagi körülmények gyorsabb megváltozásához. A feltörekvő haladó osztályok ideológiája — amelyben feltárnak a társadalmi lét fejlődéstörvényei, az élet új, előremutató tendenciái — lehetővé teszik a tudományos előrelátást és a fejlődéstörvények ismeretében a természet és a társadalom tudományos alakítását.

Az új, a haladó eszmék szerepe, hatékonyságának foka a társadalomban különböző tényezőktől függ: Mindenekelőtt a társadalom jellegétől, a termelési viszonyok típusától.

A magántulajdonon alapuló osztálytársadalmakban a társadalom atomisztikus szerkezete korlátozza a társadalmi törvények felismerését és tudatos felhasználását, gátat szab a társadalmi folyamatok tudatos irányításának. A szocialista, illetve kommunista társadalom viszont feltételezi, sőt igényli a társadalom törvényszerűségeinek feltárását és hasznosítását. Itt ugrásszerűen megnő a szubjektív tényezőknek, a tömegek tudatosságának a szerepe.

Az új eszmék hatékonysága annak az osztálynak a társadalmi szerepétől és jellegétől is függ, amelynek eszméi. A polgári felvilágosodás olyan osztály ideológiája volt, amely abban az időben a társadalmi haladás élvonalában járt, de mivel maga is kizsákmányoló maradt, szükségszerűen csak egy bizonyos határig képviselte a tényleges haladást. Ez az ellentmondásos jelleg az ideológiában is megmutatkozott, amely nem volt mentes illúzióktól, a valóság torz tükrözésétől sem. A munkásosztály az első dolgozó osztály, amely önálló, tudományos ideológiát, következetes, haladó eszmerendszert dolgozott ki. Ennek alapján folytatta és folytatja harcát a társadalom forradalmi átalakításáért, az új termelési viszonyok megteremtéséért.

Az eszmék hatása függ a visszatükrözés helyességének fokától. Az előző korok ideológiai tanításai csak részben feleltek meg az objektív valóságnak; sokszor a társadalmi ismeretek fejletlensége, máskor az ideológusok osztálykorlátai miatt. A munkásosztály érdekei azt követelik, hogy ideológiája helyesen, adekvát módon tükrözze az objektív valóságot és fejlődésének törvényszerűségeit. Ez a forradalmi elmélet nem állhat meg egyhelyben, az anyagi világ fejlődésével, annak fokozott megismerésével maga is fejlődik, gazdagodik, tökéletesedik. Minél pontosabban tükrözi a valóságot, annál hatékonyabb fegyver a munkásosztály kezében a társadalom teljes forradalmi átalakításához. „A szocialista társadalom a fejlődés mai szakaszán nem engedheti meg a hit jellegű fanatikus elemeket, hanem a valósággal való szembenézésnek arra a típusára van szüksége, amit a tudományról szólva ENGELS kérlelhetetlenségnek nevezett. S azt mondotta Engels, minél kérlelhetetlenebb a tudomány a valóság analízisében, annál jobb a munkásosztálynak.” (27.)

A haladó eszmék hatása elterjedtségük mértékétől is függ. Csak akkor tudják betölteni társadalomformáló szerepüket, ha az emberek milliói ismerik meg őket, ha ezek az eszmék forradalmi tettekre, tudatos alkotó, társadalomformáló munkára serkentik a tömegeket. Ebben az értelemben fogalmazta meg MARX, hogy ha az elmélet behatol a tömegekbe, maga is anyagi erővé válik. Mindenféle társadalmi tethez emberek kellenek, s minél többen és minél tudatosabban törekszenek egy-egy feladat megoldására, annál gyorsabban és sikeresebben járnak el a feladat megoldására vállalkozók.

A forradalmi eszmék szerepe nem merül ki abban, hogy elősegítik a régi társadalmi rend megdöntését és megtisztítják az utat a további fejlődés számára. A munkássztály forradalmi ideológiájának alapul kell szolgálnia a társadalom egész életének tudatos formálásához, a szocializmus, kommunizmus tudományos alapon történő, tervszerű építéséhez. A szocialista ideológiát erre a szerepre az teszi alkalmassá, hogy a munkássztály — a legkövetkezetesebb forradalmi osztály — ideológiájaként, tudományos elméletként jött létre, kérlelhetetlenül szembeszáll a kizsákmányolás minden formájával és annak elméleti igazolásával, következetesen kifejezi a társadalom gyökeres, forradalmi átalakításának szükségességét.

JEGYZETEK

1. MARX—ENGELS: Művei 19. köt. Bp., 1969. 103. old.
2. MARX—ENGELS: Művei 2. köt. Bp., 1971. 91—92. old.
3. GAËTAN PICON: Korunk szellemi körképe, Washington 1966. 15, 33. old.
4. LENIN: Művei 19. köt. Szikra, 1953. 5. old.
5. SZECSDI LÁSZLÓ: A szocialista tudatról, Kossuth K. 1967. 12. old.
6. MARX—ENGELS: Válogatott művei II. köt. Kossuth K. 1963. 492. old.
7. ANTONIO LABRIOLA: Tanulmányok a történelmi materializmusról. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 221—222. old.
8. SZPIRKIN: A tudat eredete, Gondolat 1963. 14. old.
9. ANTONIO LABRIOLA: Idézett műve 84. ill. 92. old.
10. MARX—ENGELS: Művei, 3. köt. Bp. 1960. 24. old.
11. MIHALIK, M.: Dialektika razvityija szocialiszticeszkoj morali Izdat. Progressz. Moszkva, 1978. 240. old.
12. MARX—ENGELS: Művei, 3. köt. Bp. 1960. 8. old.
13. MARX—ENGELS: Művei, 21. köt. Bp., 1970. 284. old.
14. MARX—ENGELS: Válogatott művei II. köt. Kossuth K. 1963. 493. old.
15. ANTONIO LABRIOLA: Idézett műve 113—114. old.
16. MARX—ENGELS: Művei 19. köt. Bp., 1969. 202. old.
17. JANKOWSKI, H.: Wolnosc i moralnosc, Warszawa, 1970. 5. old.
18. MARX—ENGELS: Művei 39. köt. Bp., 1979. 93. old.
19. MARX—ENGELS: Művei 37. köt. Bp. 1977. 453. old.
20. SZPIRKIN: A tudat eredete. Gondolat 1963. 25. old.
21. MARX—ENGELS: Művei 39. köt. Bp., 1979. 201. old.
22. ANTONIO LABRIOLA: Idézett műve, 192. old.
23. MARX—ENGELS Válogatott művei II. köt. Kossuth K. 1963. 484. old.
24. Ugyanott, 494. old.
25. GYEMIDOV, N.: A szocialista társadalom szellemi kultúrája — Tájékoztató 1974/1—2. sz. 84., 88. old.
26. MARX—ENGELS: Művei 39. köt. Bp., 1979. 95. old.
27. ANCSÉL ÉVA: A tudat világa. A rádiósorozat 1976. jan. 19-i adásában elhangzott vita egyik hozzászólásából.

GEDANKEN ÜBER DAS GESELLSCHAFTSBEWUSSTSEIN

GYULA MAYER

Die Studie erörtert, gestützt auf ein reiches Literaturmaterial — vor allem auf diesbezügliche Feststellungen der Klassiker —, die marxistische Theorie des Gesellschaftsbewusstseins. Sie betont, dass das gesellschaftliche Bewusstsein eine komplizierte Spiegelung der gesellschaftlichen Existenz ist. Die einzelnen konkreten Bewusstseinsformen berühren festgesetzte Gebiete mit eigentümlichem Gehalt und auf eigentümliche Weise, nach ihren eigenen Gesetzmässigkeiten. Entstehung und Entwicklung eines jeden von ihnen garantieren letzten Endes die materiellen Verhältnisse der Gesellschaft, wenngleich sie auch über eine relative Selbständigkeit verfügen. Sie wirken auch aufeinander ein und rufen Veränderungen im Bewusstsein hervor, die sich unmittelbar aus der gesellschaftlichen Existenz nicht ableiten lassen. Kurz streift die Arbeit die aktive Rolle des Bewusstseins und stellt fest, dass der dialektischen Interpretation nach das Bewusstsein selbst auf die es ins Leben rufende Basis zurückwirkt und deren weitere Entwicklung beeinflusst. Der Grad des Bewusstseins nimmt mit der Entwicklung der Gesellschaft zu.

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ

МАЙЕР ДЬЮЛА

В своей работе автор, опираясь на богатую научную литературу, особенно на произведения классиков марксистской философии, излагает свои взгляды относительно марксистской теории общественного сознания. Автор подчёркивает, что общественное сознание является сложным отражением общественного бытия. Отдельные конкретные формы сознания своим образным содержанием и способом, согласно своим закономерностям, касаются определённых областей. Возникновение и развитие каждого из них в конечном счёте гарантировано материальными условиями общества, хотя они обладают относительной независимостью. Они оказывают влияние и друг на друга и влекут за собой такие изменения в сознании, которые непосредственно нельзя отнести к общественному бытию.

В статье автор кратко останавливается на активной роли сознания и делает вывод, что, согласно диалектическому пониманию, само сознание, в свою очередь, оказывает влияние на базис, создающий его, и на дальнейшее развитие базиса. По мере развития общества степень сознательности возрастает.